

ОГУРЦОВ О. П.

кандидат юридичних наук, суддя,
(Окружний адміністративний суд,
м. Київ)
ORCID ID: 0009-0002-1550-3973

УДК 342.76

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.94>

РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ ДО ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯНИНА

Стаття присвячена дослідженню історичного розвитку правових підходів до захисту цивільних прав, простежуючи їх еволюцію від стародавніх правових джерел до сучасних рамок. Розглядаючи основоположні принципи, викладені в класичних і середньовічних правових системах, вплив Просвітництва та трансформаційні рухи 19 століття, стаття дає комплексне уявлення про те, як правовий захист громадянських прав адаптувався до мінливих суспільних цінностей і політичного контексту. Ця історична перспектива розкриває роль знакових документів, філософських підвалин і ключових правових реформ, які продовжують формувати наше розуміння справедливості, рівності та індивідуальних свобод.

Автор підкреслює важливість цих подій для встановлення принципів, які досі слугують основою захисту громадянських прав у всьому світі. Аналізуючи внесок таких ключових мислителів, як Локк, Руссо і Монтеस्क'є, а також вплив таких рухів, як скасування рабства і розширення виборчих прав, дослідження ілюструє, як ідеали Просвітництва і правові реформи 19-го століття заклали основу для сучасних стандартів прав людини. Ці історичні висновки підкреслюють неминущу актуальність принципів свободи, рівності та належної правової процедури, які залишаються центральними для верховенства права в демократичних суспільствах.

Було виявлено, що кожна історична фаза привносила унікальні перспективи та правові інструменти, які сприяли ширшому розумінню громадянських прав. Стародавні закони заклали перші ідеї справедливості, мислителі Просвітництва запровадили природні права, а реформи 19-го століття розширили захист від нерівності та нелюдського поводження. У сукупності ці етапи висвітлюють постійну адаптацію громадянських прав до нових викликів, демонструючи динамічну еволюцію, чутливу до контексту та стійку до змін. Таким чином, дослідження поєднує історичні та сучасні питання громадянських прав, підкреслюючи необхідність адаптивних рамок перед обличчям сучасних викликів.

На особливу увагу заслуговує потенціал майбутніх досліджень, спрямованих на вивчення того, як ці історичні принципи можуть вплинути на відповіді на сучасні проблеми, такі як цифрова конфіденційність, глобальна міграція та екологічна справедливість. Визнаючи, що захист громадянських прав повинен розвиватися разом із технологічними та суспільними змінами, автор статті виступає за перспективний підхід, який використовує історичні уроки для формування стійкого та інклюзивного правового захисту. Ця постійна адаптація підтверджує життєво важливу роль історичних знань у створенні надійної правової бази, здатної вирішувати як поточні, так і майбутні проблеми громадянських прав.

Ключові слова: громадянство, захист прав, правові засади, природні права, права людини, конституційне право, правові реформи, історичний розвиток.

Ogurtsov O. P. *A Retrospective of the formation of legal approaches to the protection of civil rights*

The article is devoted to the study of the historical development of legal approaches to protecting civil rights, tracing their evolution from ancient legal codes to modern frameworks. By examining the foundational principles set forth in classical and medieval legal systems, the Enlightenment's influence, and transformative movements of the 19th century, the article provides a comprehensive view of how legal protections for civil rights have adapted to shifting societal values and political contexts. This historical perspective reveals the role of landmark documents, philosophical underpinnings, and pivotal legal reforms that continue to shape our understanding of justice, equality, and individual freedoms.

The author emphasizes the importance of these developments in establishing principles that still serve as the bedrock of civil rights protections worldwide. By analyzing the contributions of key thinkers like Locke, Rousseau, and Montesquieu, as well as the impacts of movements like the abolition of slavery and the expansion of suffrage, the study illustrates how Enlightenment ideals and 19th-century legal reforms laid the groundwork for contemporary human rights standards. These historical insights underscore the enduring relevance of the principles of liberty, equality, and due process, which remain central to the rule of law in democratic societies.

It was found that each historical phase introduced unique perspectives and legal instruments that contributed to a broader understanding of civil rights. Ancient codes established early ideas of justice, Enlightenment thinkers introduced natural rights, and 19th-century reforms expanded protections against inequality and inhuman treatment. Collectively, these stages highlight the continuous adaptation of civil rights to meet emerging challenges, demonstrating a dynamic evolution that is both context-sensitive and resilient. The study thus bridges historical and modern civil rights issues, emphasizing the need for adaptable frameworks in the face of contemporary challenges.

Special attention deserves the potential for future research to explore how these historical principles can inform responses to modern issues such as digital privacy, global migration, and environmental justice. Recognizing that civil rights protections must evolve alongside technological and societal changes, the article advocates for a forward-looking approach, leveraging historical lessons to shape resilient and inclusive legal protections. This ongoing adaptation affirms the vital role of historical insights in fostering a robust legal framework capable of addressing both current and future civil rights challenges.

Key words: *citizenship, protection of rights, legal principles, natural rights, human rights, constitutional law, legal reforms, historical development.*

Обґрунтування актуальності теми дослідження. Дослідження ретроспективи формування правових підходів до захисту громадянських прав є актуальним і необхідним з огляду на еволюцію викликів у сфері захисту громадянських прав у сучасну епоху. Громадянські права, що є основою демократичного суспільства, гарантують свободу та рівність перед законом, безпосередньо впливаючи на соціальну стабільність, справедливість та індивідуальний добробут. Однак, правові рамки, які захищають ці права, розвивалися протягом століть, реагуючи на зміну суспільних цінностей, технологічний прогрес і політичні ландшафти. Розуміючи історичний розвиток цих правових механізмів захисту, ми отримуємо уявлення про фактори, що їх формували, перешкоди, з якими вони стикалися, та успіхи, досягнуті в різні періоди.

У сучасному глобалізованому світі, де такі питання, як цифрова приватність, дискримінація та свобода вираження поглядів, перетинаються з міжнародним правом і національним

законодавством, переосмислення формування системи громадянських прав може стати основою для сучасної політики та правових реформ. Таке дослідження висвітлює, як історичні правові відповіді на виклики громадянських прав забезпечують фундаментальні принципи, що залишаються актуальними для вирішення сучасних складних питань. Більше того, розуміння цієї еволюції сприяє критичній оцінці чинних правових стандартів і міжнародних договорів, заохочуючи постійну адаптацію для ефективного захисту прав. Таким чином, це дослідження має значну актуальність, оскільки воно не лише простежує витoki та розвиток захисту громадянських прав, але й підтримує їхню необхідну еволюцію у відповідь на теперішні та майбутні потреби суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження розвитку правової бази прав громадян підкреслюють історичну важливість основоположних правових документів та філософських концепцій, які сформували сучасний захист громадянських прав. Ключові джерела досліджують стародавні та середньовічні правові системи, які встановили ранні принципи справедливості, відповідальності та індивідуальних прав, забезпечуючи основу для майбутніх правових систем та реформ. Такі дослідники як А. В. Беззубенко, В. О. Качур, О. А. Підпригора, Д. Ю. Стукаленко, М. М. Шевчук, Howard Arthur E. Dick, також проаналізували вплив Просвітництва на громадянські права, висвітливши внесок ключових філософів у розвиток концепцій природних прав, свободи та поділу влади. Водночас, динаміка реформування правовідносин у галузі захисту прав на громадянство в умовах воєнного стану, загострює потребу нового погляду на генезу становлення інституту громадянства та його правового регулювання.

Метою дослідження є аналіз історичного розвитку правових підходів до захисту прав громадян, з'ясування того, як ці підходи розвивалися у відповідь на зміну суспільних цінностей, політичного контексту та нових викликів.

Основний зміст дослідження. Класична та середньовічна правові системи заклали значні підвалини захисту цивільних прав, запровадивши концепції, які згодом стали основоположними для сучасних цивільних прав. Стародавні правові кодекси, такі як Кодекс Хаммурапі з Вавилону близько 1754 року до н.е., встановили одну з найдавніших форм правосуддя, детально описуючи покарання за злочини для забезпечення соціального порядку. Кодекс Хаммурапі містив настанови щодо різних аспектів життя, від торгівлі до сімейних справ, і, хоча він базувався на суворій класовій ієрархії, він сприяв певній формі справедливості, визначаючи правові стандарти для всіх громадян, встановлюючи очікування, що всі люди повинні підкорятися закону [1]. Одним із важливих правил Кодексу Хаммурапі було правило «око за око», яке мало на меті створити баланс між злочином і покаранням, що відображало ранні спроби відстоювати справедливість і запобігати свавільній відплаті.

Римське право також відіграло вирішальну роль у формуванні ранніх рамок індивідуальних прав і правового захисту. Дванадцять таблиць, створені близько 450 року до н.е., стали письмовим кодексом, доступним для громадськості, і допомогли гарантувати, що римські громадяни будуть захищені відомими правовими стандартами, а не залежатимуть від примх правителів. Дванадцять таблиць охоплювали різні сфери, включаючи права власності, сімейні зобов'язання та судочинство, створюючи прецедент концепції публічного правового знання [2]. У римському суспільстві закони також були покликані підтримувати порядок і рівень правосуддя, який застосовувався однаково, запроваджуючи принцип правової рівності в рамках обмежень, що існували в суспільстві [3]. Римські громадяни, незалежно від соціального статусу, могли звертатися до вищої інстанції, що заклало основу для ідеї судового представництва.

Релігійні доктрини та феодальні звичаї в середньовічний період мали значний вплив на уявлення про справедливість і права. У багатьох суспільствах релігійні вчення надавали моральні настанови, які підкреслювали гідність людини та необхідність справедливого ставлення до неї. Наприклад, у середньовічній Англії християнське вчення вплинуло на місцеві звичаї та закони, наголошуючи на милосерді, справедливості та захисті вдів і сиріт. Релігійні цінності пронизували правові принципи, роблячи їх більш гуманними і відображаючи

ідею про те, що всі люди рівні перед божественним порядком, навіть якщо практичне застосування значно відрізнялося. У феодальній Європі правосуддя значною мірою ґрунтувалося на феодальних звичаях і зобов'язаннях між сеньйорами і васалами, створюючи структуровану, але обмежену форму соціального захисту. Ці відносини визначалися взаємними зобов'язаннями, такими як військова служба в обмін на захист і землеволодіння, що включало в себе певну ранню форму соціального забезпечення в ієрархічному суспільстві.

Велика Хартія Вольностей, підписана у 1215 році, є одним з найвідоміших середньовічних документів в історії громадянських прав, який часто розглядається як основоположний документ, що запровадив ключові концепції свободи та правового обмеження влади [4]. Зіткнувшись зі скаргами бунтівних баронів, король Англії Іоанн погодився на хартію, яка обмежувала його владу і надавала певні права дворянству. Хоча спочатку хартія мала на меті захистити привілеї аристократії, вона містила положення, які встановлювали ранні принципи правосуддя та належної правової процедури. Наприклад, у ній містився пункт, який стверджував: «Жодна вільна людина не може бути схоплена або ув'язнена... інакше як за законним рішенням рівних їй за статусом або за законом країни». Це положення заклало основу права на справедливий судовий розгляд і з часом сприяло формуванню ширшого правового принципу «хабеас корпус» (лат. *habeas corpus*) – права на оскарження незаконного затримання.

Велика хартія вольностей також вплинула на ідею про те, що правителі не повинні накладати довільні податки або порушувати права власності без згоди. Це обмеження влади монарха створило прецедент верховенства права – принципу, згідно з яким суспільством має керувати закон, а не свавільна воля правителя. Пізніше ця ідея надихнула рухи за громадянські права та правовий захист у всьому світі, оскільки суспільства дедалі більше усвідомлювали, що всі люди, включно з лідерами, зобов'язані дотримуватися закону [5].

Через ці ранні кодекси, релігійні цінності та основоположні документи, такі як Велика хартія вольностей, класичні та середньовічні правові системи внесли важливі ідеї, які вплинули на розвиток громадянських прав. Вони заклали основу для встановлення справедливого ставлення, застосування законів до всіх людей і правових стандартів, які пропонували громадянам певну форму захисту від зловживань владою. Ця еволюція заклала основу для подальшого розвитку громадянських прав, закріпивши такі ключові принципи, як рівність перед законом, належна правова процедура та підзвітність правителів, створивши прецедент для сучасних систем, які наголошують на індивідуальних свободах та соціальній справедливості.

Епоха Просвітництва принесла революційний зсув у розумінні прав людини, коли філософи наголошували на понятті природних прав – основоположних і невід'ємних прав, які належать кожній людині. Такі мислителі, як Джон Локк, Жан-Жак Руссо та Шарль Монтеск'є, мали значний вплив на цю концепцію, стверджуючи, що люди народжуються з певними правами, які не можуть бути надані або відібрані урядом. Локк, зокрема, стверджував, що всі люди мають право на «життя, свободу і власність», заклавши основу для сучасного розуміння індивідуальних свобод і ролі держави в їх захисті [6]. Локк вважав, що уряди отримують свою легітимність за згодою керованих, що було радикальною ідеєю на той час, і він виступав за те, що якщо уряд не може захистити природні права, народ має право замінити його. Його ідеї стали невід'ємною частиною розвитку демократичної думки і вплинули на багато пізніших рухів за громадянські права.

Руссо розвинув ці ідеї, наголошуючи на концепції «суспільного договору», в якому люди добровільно укладають угоду про створення суспільства, що керується взаємною згодою і керується «загальною волею» народу. Він стверджував, що легітимний уряд повинен відображати колективну волю і служити загальному благу, а не інтересам правлячої еліти. Філософія Руссо підкреслювала ідею, що свобода і рівність є фундаментальними правами, які повинні бути захищені в будь-якій легітимній політичній системі [7]. Ця ідея була революційною, оскільки передбачала, що всі люди, незалежно від статусу, мають рівне право брати участь в управлінні державою і бути почутими.

Монтеск'є зробив свій внесок у це нове розуміння прав, запровадивши ідею поділу влади в уряді. У своїй праці «Дух законів» Монтеск'є стверджував, що для запобігання

тиранії політична влада повинна бути розділена між різними гілками: законодавчою, виконавчою та судовою [8]. Кожна гілка мала б чітко визначені функції та можливість контролювати повноваження інших, гарантуючи, що жодна з них не зможе отримати абсолютний контроль. Ця система забезпечувала структуру, яка захищала права особистості, обмежуючи зловживання з боку уряду та заохочуючи підзвітність. Теорія Монтеस्क'є стала основним принципом сучасного демократичного врядування і відіграла важливу роль у розвитку конституційних систем, які цінують індивідуальні свободи і права.

Американська революція стала важливим моментом у застосуванні ідей Просвітництва до реального врядування, кульмінацією якого стала розробка Конституції США та Білля про права у 1791 році. Білля про права став важливою віхою у формальному захисті індивідуальних свобод, закріпивши такі свободи, як свобода слова, віросповідання та преси, а також право на справедливий судовий розгляд. Ці поправки були покликані захистити громадян від свавілля уряду і втілили ідеали Просвітництва Локка, Руссо і Монтеस्क'є. Наприклад, Перша поправка гарантує свободу вираження поглядів, дозволяючи людям вільно говорити і відправляти релігійні обряди без втручання держави, що відображає віру в невід'ємні права, які належать усім людям. Захищаючи ці свободи, Білля про права створив прецедент захисту громадянських прав, який надихнув подібні рухи в усьому світі.

Французька революція, натхненна подібними ідеалами, створила Декларацію прав людини і громадянина в 1789 році. Цей документ проголосив основні права людини, стверджуючи, що «люди народжуються і залишаються вільними і рівними у своїх правах». Він окреслив основні свободи, такі як свобода слова, рівність перед законом і право чинити опір гнобленню, ґрунтуючи ці права на концепції природного права. Стаття 10, наприклад, стверджує, що «ніхто не може зазнавати занепокоєння через свої переконання, включаючи релігійні погляди», якщо вони не порушують громадський порядок, демонструючи прихильність до особистої свободи. Декларація пішла далі, стверджуючи, що метою будь-якого політичного об'єднання є «збереження природних і невід'ємних прав людини», визначаючи державу як захисника невід'ємних прав людини [9]. Закріпивши ці принципи, Декларація прав людини надихнула майбутні рухи за громадянські права і підкреслила важливість відповідальності держави у забезпеченні індивідуальних свобод.

Американська та Французька революції підкреслили принцип народного суверенітету, ідею, що легітимна влада походить від волі народу. Конституція США та Французька декларація стали основоположними документами, які створили глобальний прецедент, показавши, що уряди можуть бути побудовані на визнанні та захисті прав особистості. Ці революції також запровадили принцип рівності перед законом, який мав трансформаційне значення для суспільств, де правові привілеї традиційно були зарезервовані для еліти. Демонтуючи старі ієрархії та встановлюючи юридичну рівність, обидва документи сприяли формуванню бачення суспільства, в якому громадянські права були б доступними для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального статусу.

Вплив цих просвітницьких ідей був далекосяжним, надихаючи рухи за громадянські права та правові реформи в різних країнах. Віра в природні права та ідея підзвітності уряду своїм громадянам стали потужними аргументами проти колоніалізму, рабства та інших форм гноблення, сформувавши майбутній дискурс про права людини. Ця хвиля змін, натхненна Просвітництвом, заклала фундамент для розвитку міжнародних стандартів прав людини, що згодом знайшли своє відображення в таких документах, як Загальна декларація прав людини. Ідеї Локка, Руссо і Монтеस्क'є про невід'ємні права та роль держави у їх захисті стали наріжними каменями сучасних демократичних суспільств, підкреслюючи важливість громадянських прав у будь-якій легітимній політичній системі.

Спадщина Просвітництва, що зосередила увагу на природних правах, продовжує резонувати в сучасному суспільстві. Неминущо актуальність цих принципів можна побачити в глобальному акценті на правах людини і громадянських свободах як найважливіших складових справедливості і миру. Сьогодні уряди та міжнародні організації продовжують підтримувати та розширювати ці права, забезпечуючи їхній захист від нових викликів, таких як цифрова приватність, свобода від дискримінації та захист від стеження. Завдяки внеску мислителів епохи Просвітництва та трансформаційним революціям, які вони надихнули, було закладено

основу для постійної відданості принципам свободи, рівності та справедливості, що демонструє довготривалий вплив цих ранніх філософських засад на громадянські права.

19 століття ознаменувалося значними правовими реформами, які розширили громадянські права і заклали основу для сучасного захисту прав людини. Однією з найглибших змін стало скасування рабства, яке почало набирати обертів на початку століття і мало далекосяжні наслідки для громадянських прав. Рухи за скасування рабства виникли по всьому світу, кидаючи виклик глибоко вкоріненим соціальним структурам і домагаючись визнання фундаментальних прав поневолених людей. У Сполучених Штатах скасування рабства було закріплено прийняттям 13-ї поправки до Конституції в 1865 році [10], яка офіційно оголосила рабство поза законом. Це ознаменувало значну перемогу прав людини, оскільки гарантувало свободу і рівність перед законом мільйонам раніше поневолених людей. У Великій Британії Акт про скасування рабства 1833 року також став важливою подією, оскільки призвів до ліквідації рабства на всій території Британської імперії. Ліквідувавши інститут рабства, ці реформи кинули виклик уявленню про людину як власність і визнали її невід'ємні права на свободу та гідність.

Розширення виборчих прав у 19 столітті також стало важливим кроком до інклюзивності та демократії. Спочатку виборче право було обмежене певними верствами суспільства, насамперед чоловіками-землевласниками, але впродовж століття відбувалися поступові зусилля, спрямовані на поширення цього права на більшу кількість груп. У Сполучених Штатах 15-та поправка, ратифікована в 1870 році, проголосила, що в праві голосу не може бути відмовлено на підставі раси, кольору шкіри або попереднього перебування в рабстві, і мала на меті розширити можливості колишніх рабів у політичному представництві. Аналогічно, рухи в Європі працювали над розширенням виборчого права, відображаючи зростаючу віру в політичну рівність. У Великій Британії, починаючи з 1832 року, Закони про реформи розширили виборчі права для більшої частини населення, виходячи за межі землевласницької еліти і переходячи до більш репрезентативної демократії [11]. Ці реформи були поступовими, але вони ознаменували зміну суспільних цінностей, визнавши політичну участь фундаментальним правом і життєво важливим елементом справедливого та інклюзивного суспільства.

У 19 столітті також з'явилися міжнародні зусилля, спрямовані на встановлення стандартів прав людини та вирішення гуманітарних проблем, що створило ранній прецедент для пізніших глобальних конвенцій. Женевські конвенції, вперше прийняті в 1864 році, були одним з перших міжнародних договорів, спрямованих на забезпечення правового захисту під час війни. Розроблені Генрі Дюнаном, конвенції встановили керівні принципи лікування поранених солдатів і гуманного поводження з полоненими. Вони запровадили принципи дотримання прав людини під час війни, виступаючи за захист людської гідності незалежно від контексту. Пізніше ці конвенції були розширені за рахунок включення додаткових засобів захисту і стали наріжним каменем міжнародного гуманітарного права, підкреслюючи важливість базових прав навіть під час конфлікту. Женевські конвенції стали першим визнанням того, що права людини є глобальною проблемою, а держави колективно домовилися про стандарти запобігання жорстокому поводженню з людьми під час війни.

Кожен з цих рухів – скасування смертної кари, розширення виборчих прав і укладення міжнародних договорів – відображав зростаюче визнання необхідності формалізованих прав і захисту як на національному, так і на міжнародному рівнях. Вони підкреслили зростаюче розуміння того, що громадянські права є важливими для людської гідності та розвитку справедливих суспільств. Вирішуючи питання свободи, політичної участі та гуманітарних стандартів, реформи 19-го століття заклали важливі підвалини, які вплинули на структуру сучасного захисту громадянських прав і надихнули майбутні рухи за рівність і справедливість у всьому світі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, ретроспективний аналіз правових підходів до захисту громадянських прав свідчить про багату і складну еволюцію, зумовлену суспільними потребами у справедливості, рівності та повазі до індивідуальних свобод. Від стародавніх кодексів, таких як Кодекс Хаммурапі, які намагалися встановити стандарти справедливості, до новаторської філософії Просвітництва, яка запровадила концепцію невід'ємних прав людини, шлях захисту громадянських прав відображає постійну

адаптацію права у відповідь на мінливі соціальні цінності та політичні виклики. Такі основоположні документи, як Велика хартія вольностей, Білль про права США та французька Декларація прав людини, були не просто правовими досягненнями, а трансформаційними віхами, які вкорінили ідеали особистої свободи, належної правової процедури та рівності в основу державного управління.

Еволюція громадянських прав створила основу для сучасної правової системи, яка зараз стикається з новими викликами, спричиненими глобалізацією, технологічним прогресом і складними геополітичними проблемами. Сьогодні такі питання, як цифрова приватність, нагляд, расова та гендерна рівність, права біженців та переміщених осіб вимагають подальшого вдосконалення та адаптації цих основоположних принципів. Майбутні дослідження можуть заглибитися в те, як ці ранні засоби захисту громадянських прав можуть розвиватися для вирішення сучасних проблем, а також вивчити механізми, необхідні для забезпечення того, щоб нові права - такі як право на конфіденційність даних або екологічні права - визнавалися і захищалися у спосіб, що відповідає принципам, встановленим історичними прецедентами.

Важливість такого ретроспективного погляду полягає не лише в розумінні прогресу правового захисту, але й у визнанні того, що принципи справедливості, свободи та рівності залишаються актуальними сьогодні, як ніколи. Оскільки суспільства продовжують розвиватися, уроки, отримані з минулих рухів за громадянські права та правових реформ, слугують дороговказом. Вони нагадують нам, що подальший розвиток громадянських прав залежить від динамічної, чутливої правової системи, яка прагне захищати індивідуальні свободи та підтримувати справедливість у світі, що змінюється. Вивчення цього розвитку посилює уявлення про те, що громадянські права не є статичними, а повинні постійно переосмислюватися і захищатися, щоб відповідати викликам кожної нової епохи. Таким чином, ми вшановуємо спадщину тих, хто боровся за ці права, і забезпечуємо їх захист для майбутніх поколінь.

Список використаних джерел:

1. Стукаленко Д. Ю. Закони Хаммурапі як історичне джерело. Д. Ю. Стукаленко, А. В. Беззубенко. Наука та освіта в дослідженнях молодих учених. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. для студ., аспірантів, докторантів, молодих учених, Харків, 14 трав. 2020 р. *Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди*; [редкол.: Ю. Д. Бойчук (голов. ред.) та ін.]. Харків, 2020. С. 334-336.
2. Шевчук М. М. Закони 12 Таблиць як джерело римського права: загальний аналіз. *8 Всеукр. студ. наук.-практ. конф. Правозахисний рух: історія та сучасність*. Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. 2015. С. 16-19. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/4549>
3. Підопригора О. А. Римське право. URL: http://eknigi.org/gumanitarnye_nauki/135381-rimske-pravopidruchnik.html.
4. Arthur E. Dick Howard: *Magna Charta. Text and Commentary*. revised edition, *University Press of Virginia, Charlottesville*. London 1998, ISBN 0-8139-0121-9.
5. Качур, В. О. Велика хартія вольностей 1215 р. та її вплив на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури. *Порівняльно-аналітичне право*. Вип. 5 2015. С. 30-33.
6. Джон Лок: про свободу, приватну власність і розподіл влади *Пломінь*. URL: <http://splominclubjohnlockeaboutfreedomprivatepropertyanddistributionofpower>.
7. Жан-Жак Руссо. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. К., 2001. С. 217-232.
8. The Complete Works of M. de Montesquieu. London: *T. Evans*, 1777, 4 vols. Vol. 1. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/montesquieu-complete-works-vol-1-the-spirit-of-laws>
9. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. *Conseil constitutionnel*. URL: <https://www.conseilconstitutionnel.fr/blocdeconstitutionnalitedeclarationdesdroitsdelhommeetducitoyende>.
10. 13th Amendment. LII Legal Information Institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/constitution/amendmentxiii>.
11. Cap. XLV: An Act to amend the Representation of the People in England and Wales. The statutes of the United Kingdom of Great Britain and Ireland. T. 2 & 3 William IV. London: *His Majesty's statute and law printers*. 1832. с. 154-206

